

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ**

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYNUR HÜSEYN qızı VEYSƏLOVA

NOAM XOMSKİNİN DİL NƏZƏRİYYƏSİNİN ƏSASLARI

10.02.04 – German dilləri

**Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ – 2009

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponetlər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Mehparə Tələt qızı Qayıbova

filologiya elmləri namizədi, dosent
Faiq Hüseynqulu oğlu Hüseynov

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin
Roman-german filologiyası kafedrası

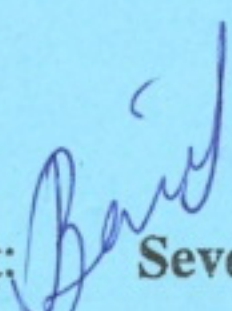
Müdafiə 31 oktyabr 2009-cu il saat 11⁰⁰-da
Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və elmlər namizədi
alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini
keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 60

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında
taniş olmaq olar.

Avtoreferat 28 sentyabr 2009-cu ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi,

filologiya elmləri namizədi, dosent: **Sevdə Davud qızı Vahabova**

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dilçilik tarixində inqilabi çevrilişlər bir neçə görkəmli alimin adı ilə bağlıdır. Bunların içərisində V.fon Humboldt, İ.A.Bodeun de Kurtene, F.de Sössür, H.Paul, L.Blumfeld və s. xüsusi yer tuturlar. N.Xomski XX əsrin ən görkəmli nəzəriyyəçi dilçilərindən biridir.¹

Ötən əsrin 50-ci illərinin sonundan dilçiliyə gəlmiş N.Xomskinin dilçilik konsepsiyasının mahiyyətini açmaq üçün onun dilçilik irsini diqqətlə araşdırmaq və elmi yaradıcılıq yolunu dərinlən təhlil etmək lazımdır.

N.Xomski yaradıcılığının ilk dövründən sintaktik konstruksiyaları tədqiq edərək yeni nəzəriyyənin əsasını qoymuşdur.² Dilçilik elmində “inqilab yaradan” bu alim az bir müddətdə transformasyon-törəmə qrammatikasının elmi-nəzəri əsasını hazırlayır və dilçilik fəlsəfəsinə yeni istiqamətlər açır.³ Sintaktik konstruksiyaların alt və üst qatlarını fərgləndirməklə o, alt qatda semantik təmsilçiliyi ayrıca araşdırır.⁴

Dissertasiyanın aktuallığı ondan ibarətdir ki, burada N.Xomskinin dilçilik nəzəriyyəsinin mahiyyəti ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə təhlil olunur və müasir dilçilik üçün bir sıra mühüm elmi ümumiləşdirmələr aparılır.

N.Xomski dilçiliyə yeni düşüncə tərzini gətirmişdir. O, öz müəllimi Z.Hərrisin davamçısı olaraq, dili riyazi formulların köməyi ilə açmağa cəhd göstərmiş və müəyyən mənada buna müvəffəq olmuşdur. Onun fikrincə, hər bir dildə məhdud sayda qaydalara əməl edərək, qeyri-məhdud sayda cümlə qurmaq mümkündür. Bu fikir N.Xomskinin əsasını qoyduğu transformasyon-törəmə nəzəriyyənin ana xəttini təşkil edir.

N.Xomski hesab edir ki, dildə ideal danışan-dinləyən öz ana dilində qeyri-məhdud sayda tamamilə yeni, indiyədək heç kəsin demədiyi/eşitmədiyi və qrammatik cəhətdən düzgün olan cümlə qurmaq iqtidarındadır.

F.de Sössürün dil və danışmaq qarşılaşmasından fərqli olaraq, N.Xomski dili kompetensiya və performansın vəhdəti olaraq görür. Bu alim dil daşıyıcısının dil biliklərini kompetensiya, bu biliklərdən konkret məqamlarda istifadəni isə performans adlandırır. O hesab edir ki, linqvistik

¹ Lyons J. New Horizons in Linguistics. Harmondsworth, 1970, p. 29-52.

² Chomsky N. Syntactic Structures. The Hague: Mouton, 1957.

³ Chomsky N. Aspects of the Theory of Language. Cambridge: MIT Press, 1969.

⁴ Chomsky N. Cartesian Linguistics. A Chapter in the History of Rationalist Thought. Cybereditions Corporations, 2003.

nəzəriyyə dil daşıyıcısının performansını deyil, kompetensiyasını açıb göstərməlidir. Bununla o, L.Blumfildlə əsası qoyulan deskriptiv məktəbin müddəalarına qarşı çıxır və dilçiliyi başqa, tamamilə yeni bir məcraya yönəldir. N.Xomski dili cümlələr toplusu kimi qəbul edir.

Dilə fəlsəfi yanaşmasında N.Xomski özünü XVII əsr rasionalistlərinin davamçısı hesab edir. Onun dilçilik görüşlərinə görə, dillə təfəkkür vəhdət təşkil edir və dilin öyrənilməsi şüurun, təfəkkürün öyrənilməsinə aparıb çıxarır.¹

N.Xomski həm də böyük ictimai xadim, aparıcı müasir ideoloqlardan biridir. O, azadlıq çarçısı olmaqla, öz siyasi görüşlərinə görə dünyada çox məşhurdur.² N.Xomski haqqında yüzlərlə məqalə, kitab, dissertasiya işi, elmi və publisistik əsər, internet saytı və bloqları vardır. O, uzun illərdir "müasir elmin beşiyi" sayılan Massaçusets Texnologiyalar İnstitutunda çalışır.³

Təəssüflə etiraf etmək lazımdır ki, Avropa və Amerikada bu qədər böyük rezonans yaratmış bir alim və əvəzsiz şəxsiyyət haqqında Azərbaycanda zox cəzi məlumat vardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Mövzunun qarşısında duran məqsəd N.Xomskinin dilçilik görüşlərini araşdırmaqdır. Dilçilik aləmində böyük əks-sədaya səbəb olmuş bu alimin ideyaları dilçilik elmində əvəzsiz yeri vardır.

Tədqiqat işinin qarşısında duran vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- N. Xomskinin dilçilik görüşlərinin mahiyyətini açıb göstərmək, onun sintaktik təliminin əsas müddəalarını izah etmək, xüsusilə kompetensiya və performans, alt və üst qat anlayışlarına aydınlıq gətirmək;
- N. Xomskinin linqvistik nəzəriyyəsinin dünya dilçiliyinə, eləcə də fəlsəfə, məntiq, psixologiya kimi elm sahələrinə təsirinin səbəblərini araşdırmaq;
- N. Xomskinin sintaktik təliminin əsaslarını tədqiq etmək və onun bu sahəyə gətirdiyi yenilikləri açıb göstərmək;
- dünya dilçiliyində dönüş yaratmış bu görkəmli şəxsiyyəti Azərbaycan dilçilik aləmində daha da yaxından tanıtmaq.

Fikrimizcə, hazırkı tədqiqat işinin Azərbaycan dilçiliyi üçün **nəzəri və praktiki əhəmiyyət** böyük olacaqdır. Dünya dilçilik aləmində N.Xomskilə bağlı küllü miqdarda kitab, məqalə, dissertasiya işi və tədris

¹ Maher J. Introducing Chomsky. Royston: Icon Books Ltd., 2005.

² Barsky R. F. N. Chomsky: Life of a Dissent. MIT Press, 1997.

³ Lyons J. Modern Masters: N. Chomsky. Fontana Press, 1987.

vəsaiti olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin bu dahi dilçisi barədə, bir neçə qısa həcmli məqaləni çıxmaq şərti ilə, demək olar ki, məlumat yoxdur.¹

Məhz bu dissertasiya işində ilk dəfə olaraq N.Xomskinin dilçilik görüşləri sistemli şəkildə və təfərrüatı ilə tədqiq olunaraq Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə təqdim edilir. Güman edirik ki, hazırkı dissertasiya Azərbaycan dilçiliyində “Xomski təliminin” əsl mahiyyətinin açılmasında müəyyən rol oynayacaqdır. Bu cəhətdən müdafiəyə təqdim olunan dissertasiya işi böyük nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiya işindən Azərbaycan dilində N.Xomski ilə əlaqədar zəngin qaynaq və ya tədris vəsaiti kimi faydalanmaq mümkündür. Bu tədqiqat həm dilçilik, həm psixologiya, həm də fəlsəfə elmləri üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, müasir nəzəri dilçilikdə yeni cərəyanın əsasını qoymuş N.Xomskinin dil təlimini bu dissertasiya işinin **tədqiqat obyektini** kimi götrürmüşük. Hazırkı **tədqiqatın predmeti** N.Xomskinin dilçilik görüşlərini araşdıraraq bu ideyaları vahid konsepsiya şəklində sistemləşdirməkdən ibarətdir.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar bunlardır:

- N.Xomskinin özündən əvvəlki dilçiliyə münasibəti;
- kompetensiya (dil səriştəsi) və performans (dildən istifadə) anlayışları dilçilikdə yeni istiqamətlərdir;
- uşaqların dili mənimsəməsinə dair nəzəriyyəsinin mahiyyəti və dilin anadangəlmə olması üzrə N.Xomskinin fikirləri dilə yanaşmanı köklü şəkildə dəyişdirir;
- törəmə dilçiliyin mahiyyəti. Transformasyon qrammatikanın törəmə dilçiliyinin digər qollarından fərqləri;
- alt və üst qatlar nəzəriyyəsinin mahiyyəti;
- dilin yaradıcı olması, universal qrammatika, qrammatikanın adekvatlığı, “qrammatiklik” kimi anlayışların dilçilik elmi üçün əhəmiyyəti.

Tədqiqatın qaynaqları və metodları. Müzakirəyə təqdim olunan tədqiqat 120-dən çox ilkin mənbəyə istinad edir. Bu mənbələr arasında N.Xomskinin yazdığı əsərlər xüsusi yer tutur.

¹ Veysəlli F. Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. II hissə, Bakı: Mütərcim, 2008; Xomski N. Dil və təfəkkür: Bakı: Kitab aləmi, 2006.

Qeyd edək ki, tədqiqatın əksər hissəsi Belçikanın Löven Katolik Univeritetinin kitabxanası və Londondakı Riçmond İctimai Kitabxanasının ən müasir fondları əsasında aparılmışdır.

Bundan başqa, tədqiqatda elektron vasitələrdən də faydalanmağa çalışmışıq. Dissertasiya işi ilə əlaqədar araşdırmalarda N.Xomskinin həyatı və dilçilik görüşləri haqqında ətraflı məlumat verən internet resurslarından, dilçiliklə bağlı saytlardan, elektron diskussiya forumlarından, eləcə də internet səhifələrindəki audio və video vəsaitlərdən, xüsusilə elektron kitabxana vasitələrindən geniş istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin aprobeasiyası. Tədqiqat işi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif jurnal və toplularda 6 məqalə çap olunmuşdur. Bundan başqa, tədqiqat işinin nəticələri konfrans və simpoziumlarda məruzə şəklində təqdim edilmiş, həmçinin Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında mövzumuzla bağlı məruzələrlə çıxış etmişik.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, yekun nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin giriş hissəsində mövzunun yeniliyi və aktuallığı, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, tədqiqatda irəli sürülən müddəalar dəqiqləşdirilir, tədqiqatın materialı və metodları nəzərdən keçirilir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “N.Xomskidən əvvəlki dilçiliyin əsas məziyyətləri” adlanan I fəslində N.Xomskiyə qədər mövcud olan dilçiliyin ümumi xüsusiyyətləri və ayrı-ayrı qolları araşdırılır və göstərilir ki, 1960-cı illərdən sonra dilçilikdə yeni ideyalara ehtiyac böyük idi. Bu dövr dilçilik elminin tarixində metodoloji və nəzəri baxımdan durğunluq dövrü kimi xarakterizə olunur.¹

Belə bir böhran dövründə dilçiliyə gələn N.Xomski bu sahədə yaranmış boşluğu doldurmağa və dilçiliyi yeni səviyyəyə yüksəltməyə müvəffəq oldu. Biz bu fəsildə “xomskiyəqədərki” dilçilikdə mövcud olan ayrı-ayrı cərəyanların tənqidi təhlilini verməklə, yaranmış böhran vəziyyətinin səbəblərini açıb göstərməyə çalışmışıq.

E.Koseriu yazır: “...müasir dilçiliyin nəzəri və təsviri cəhətdən əsaslandırılması qədim dövrə, orta əsrlərə... gedib çıxır. Bu, müasir dilçiliyin “ümumi” tarixi kontekstinə aiddir. “Birbaşa” tarixi kontekstə

¹ Malmberg B. New Trends in Linguistics. Stockholm: Lund, 1964.

gəlinəcə deməliyə ki, müasir dilçilik bütövlükdə bilavasitə özündən əvvəlki dilçiliyə reaksiyadır.”¹ Bu cəhətdən N.Xomskinin dilçilik görüşlərini təhlil etməzdən qabaq ona qədərki dilçiliyə nəzər salmaq labüddür.

N.Xomskinin fikrincə, Por-Royal məktəbinin təklif etdiyi linqvistik təhlil 1950-ci illərin transformasyon qrammatikasına çox yaxındır.² Por-Royal qrammatikasının müəllifləri Kartezian fəlsəfəsini əsas tutur, universalizm və rasionallıq nöqteyi-nəzərindən çıxış edirdilər. Burada dil faktlarının təsviri ilə kifayətlənilmir, onların mahiyyəti də tədqiqata cəlb olunaraq araşdırılırdı.

N.Xomski hesab edir ki, transformasyon-törəmə qrammatika bir çox cəhətdən Por-Royal nəzəriyyəsinin müasir formasıdır. Bu dövrün dil fəlsəfəsi barədə N. Xomski belə yazır: “...dilin bu rasionlaist fəlsəfəsi XVII əsrdəki digər çeşidli müstəqil inkişaf proseslərlə birləşərək fəlsəfi, yaxud universal qrammatika kimi tanınmış dil strukturunun ilk real əhəmiyyətli ümumi nəzəriyyəsidir. Təəssüflər olsun ki, bu gün fəlsəfi qrammatika çox az tanınır.”³

XIX əsrdə universal qrammatika ideyası qüvvədən düşməyə başladı və öz aktuallığını itirdi. XX əsrdə bu ideyanı bir daha ortaya atan N.Xomski oldu. Onun universallıq ideyası da məntiqin bütün insanların ümumi olmasına və dillə təfəkkür arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanır. N.Xomski və onun davamçıları biheyviorizmə qarşı çıxırlar. Biheyvioristlər hesab edirlər ki, əqli-şüuri nə varsa, hamısı yalnız fiziki proseslərlə izah oluna bilər. Bu fəlsəfi doktrinaya əsasən insana aid olan bütün davranışlar, o cümlədən insanların danışığı, sadəcə olaraq psixoloji və biokimyəvi proseslərdən ibarətdir. Onlar fikri daxili dil adlandırırlar.⁴

N.Xomski daha da irəli gedərək, şüurun bilikləri mənimsəməsi proseslərinin, o cümlədən dilin mənimsənilməsinin əsaslarının anadangəlmə olduğunu söyləyir. Qeyd edək ki, bununla belə, N.Xomski dilin mənimsənilməsində təcrübənin də rolu olduğunu inkar etmir. O, hesab edir ki, şüur, biheyvioristlərin təkid etdikləri kimi, “bəyaz səhifə” deyildir.⁵

Birinci fəslin bölmələrindən biri də tarixi-müqayisəli dilçilik haqqındadır. Bu metodun kəşfi dilçilik elmində irəliyə atılmış bir addım idi.

---

¹ Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. Bakı: BDU, 2006, s. 22.

² Trask R. L. Introducing Linguistics. Royston. Icon Books Ltd, 2005, s. 11.

³ Xomski N. Dil və təfəkkür. Bakı: Kitab aləmi, 2006, s. 35.

⁴ Lyons J. Language and Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press. 1981, s. 242.

⁵ Yenə orada, s. 248.

Tarixi-müqayisəli metod dilçi alimlərə qohum dillərin müqayisəsi əsasında hər hansı bir dilin tarixini və dilin ümumi inkişaf mexanizmini öyrənməyə imkan verirdi.

Lakin istər dillərin şəcərəsi prinsipi, istərsə də tarixi-müqayisəli metodun digər prinsipləri dildə olan bütün fakt və prinsipləri əks etdirə bilmirdi.¹ Bu dilçilik dilin tam mahiyyətini açma bilmir, dilə sistem və struktur nöqteyi-nəzərindən deyil, sadəcə olaraq genealoji cəhətdən yanaşırdı.²

I fəsildə təhlil olunan məsələlərdən biri də “xomskiyəqədərki” dilçiliyin əsas qollarından biri olan deskriptiv dilçiliyin spesifik xüsusiyyətləridir. Bu dilçilik dilin üst strukturunun müəyyənləşdirilməsi üçün kifayət qədər güclü vasitələr irəli sürürdü. Bununla belə, bu dilçilik dilin əsas iki aspektini arxa planda qoyurdu. Bunlardan birincisi ondan ibarət idi ki, deskriptivistlər məna məfhumu ilə maraqlanmırdılar. Bunun səbəblərindən biri də o idi ki, deskriptiv təhlil vasitəsilə məna məfhumunu izah etmək olmurdu. Digər səbəb isə, onların fikrincə, mənanın sintaktik struktura birbaşa təsir göstərməməsi idi. Ən əsası isə, deskriptivistlər hesab edirdilər ki, deskriptiv təsvir dilin qaydalarını müəyyənləşdirmək üçün yetərlidir.³

İlk dəfə olaraq N.Xomski göstərdi ki, dilçiliyin qarşısında duran əsas vəzifə dili təsvir etmək deyil, onu izah etməyə çalışmaqdır. Buna isə yalnız dili yaradan sistemi müəyyənləşdirmək yolu ilə nail olmaq olar. N.Xomski linqvistik tədqiqatın 3 mərhələyə bölündüyünü bildirir. Bu mərhələlər aşağıdakılardır:⁴

- müşahidə;
- təsvir;
- izahetmə.

Tədqiqat işinin I fəslində yazılanları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, N.Xomski struktur dilçilik məktəbində ərsəyə çatsa da, bir alim kimi formalaşdıqca bu cərəyanın qeyri-qənaətbəxş cəhətləri ilə barışmaz mövqe tutmuşdur. Hələ Pensilvaniya universitetində oxuyarkən N.Xomski struktur dilçiliyin ənənəvi metodlarını sintaksisin tədqiqinə tətbiq etməyə çalışırdı.⁵

¹ Rəcəbli Ə. Ə. Dilçilik tarixi. 1-ci hissə. Bakı: Nurlan, 2007, s. 121.

² Veysəlli F. Y. Dil. Bakı: Təhsil, 2003, s. 27.

³ Finch G. Linguistic Terms and Concepts. London: Macmillian Press Ltd., 2000, p. 9.

⁴ Yenə orada, s. 1.

⁵ Searle J. R. Chomsky's Revolution // Linguistics. The New York Review of Books, June 29, 1972; www.chomsky.info

Lakin tezliklə o görür ki, fonem və morfemlərə asanlıqla tətbiq olunan bu metodlar cümlələr üçün əlverişli deyil. Bunun başlıca səbəbi ondan ibarətdir ki, hər bir dil sonu olan fonem və morfemlərdən ibarət olsa da, dildə olan cümlələrin sayı qeyri-məhduddur.

Dil sonsuz sayda yeni cümlə qurmaq imkanı verir. Bundan başqa, qurulan cümlələrin özlərini də sonsuzluğa qədər uzatmaq mümkündür. Məs.: / *This is the dress that I saw on the girl that lives on the building that...* // (Bu ...binada yaşayan qızın əynində gördüyüm dondur). Dildəki cümlələrin sonsuz olması faktını strukturalizm nəzəriyyəsi çərçivəsində izah etmək mümkün deyildi. Bundan başqa, cümlənin struktur metodlar üzrə bölgüsü cümlə daxilindəki tərkiblərin bir-biri ilə əlaqəsini bütövlüklə əks etdirə bilmirdi.

N.Xomskinin məşhur /*John is easy to please*// və /*John is eager to please*// cümlələrini götürək. Strukturalist nəzəriyyəyə əsasən, hər iki cümlənin qrammatik strukturu eynidir: N + V + Adj. + Inf. Lakin üzdəki oxşarlığa, yəni eyni söz sırasına malik olmalarına baxmayaraq bunlar tamamilə fərqli cümlələrdir. Belə ki, birinci cümlədə /*John*/ sözü /*to please*/ xəbəri ilə əlaqədə obyekt, ikincisində isə subyekt kimi çıxış edir. İngilis dili bu cümlələrin ismi söyləmə şəklində ifadəsinə imkan verir. Bu şəkildə /*John is eager to please*// cümləsini /*John's eagerness to please*// kimi ifadə etmək mümkün olsa da, /*John is easy to please*// cümləsini /*John's easiness to please*// kimi ifadə etmək mümkün deyil. Göründüyü kimi, bu kimi dil hadisələrini şərh etmək strukturalizmin imkanları xaricindədir.

Yuxarıda qeyd olunan dil faktları ilə yanaşı, N.Xomskinin fikrincə, dilin struktur nəzəriyyəsi cümlənin çoxmənəlilikini ("structural ambiguity") da izah etmək iqtidarında deyil. Məs., /*The shooting of the hunters is terrible*// cümləsinə diqqət yetirək. Bu cümlə həm "Ovçuların öldürülməsi dəhşətdir" mənasını, həm də "Ovçuların öldürməsi dəhşətdir" mənasını verə bilər. Eynilə /*I like her cooking*// və ya /*Flying planes can be dangerous*// cümlələri də bir neçə mənə verə bilər.

İlk baxışda sadə görünən belə cümlələrin izahı istənilən linqvistik nəzəriyyə üçün böyük çətinlik yaradır. Bildiyimiz kimi, hər bir cümlənin mənasını təyin edən və onun tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı sözlər, morfemlər və onların sintaktik düzülüşüdür. Burada vacib məqam ondan ibarətdir ki, verilən misallar çoxmənəli morfemlərdən ibarət olmasalar belə, bu cümlələrin özləri çoxmənəlidir.

N.Xomski bu məsələni geniş tədqiq etmiş və belə bir mülahizə irəli sürmüşdür ki, cümlələr iki qatdan - alt və üst qatdan ibarətdir. Beləliklə, üst

qatı // *I like her cooking*// olan cümlə bir neçə alt qatdan ibarətdir. Sintaktik strukturun alt və üst qatdan ibarət olması ideyası dilçilikdə “Xomski inqilabının” əsas tərkib hissələrindən biridir.

Birinci fəsil bu fikirlə tamamlanır ki, struktur nəzəriyyə bütün dil faktlarının dəqiq və aydın təsvirini verə bilmədiyinə görə linqvistik nəzəriyyə kimi qeyri-qənaətbəxş idi. Struktur dilçiliklə törəmə (generativ) qrammatika arasındakı digər fərqlər aşağıdakı cədvəldə aydın əks olunmuşdur:

Cədvəl 1.1

	Struktur dilçilik	Törəmə qrammatikası
<i>Subyekt</i>	Deyilənlərin toplusu	Danışanın linqvistik səriştəsi
<i>Məqsəd</i>	Korpusa daxil olan elementlərin bölgüsü	Cümlənin sintaktik quruluşunu təyin edən qrammatik qaydaların müəyyənləşdirilməsi
<i>Metod</i>	Ixtira prosedurları	Təkamül prosedurları

Dissertasiya işinin II fəslı “Dilçiliyin böhranı və yeni dilçilik cərəyanları” adlanır. Bu fəsildə dilçiliyin N.Xomskinin bilavasitə təsiri ilə yaranmış qollarından bəhs olunur. Burada psixolinqvistika, pragmatika, transformasyon dilçilik, eləcə də, hal qrammatikası və əlaqə qrammatikası konkret misallarla araşdırılaraq nəzərdən keçirilir. Bunların arasında əsas yeri transformasyon dilçilik tutur. Transformasiya ideyası dilçilik aləmində dərin böhran yaşandığı bir dövrə təsadüf etmişdi və bu sahənin dirçəlişə böyük ehtiyacı var idi. Bu səbəbdən transformasiya ideyası dilçilik dairələrində böyük maraqla qarşılanmağa və qəbul olunmağa başladı. Bu cəhətdən Z.Hərris və N.Xomski dilçiliyə yeni nəfəs, yeni abu-hava gətirmişlər.

N.Xomskinin transformasyon dilçilik nəzəriyyəsi dilin əsas xüsusiyyətlərinin dəqiq riyazi təsvirini vermək məqsədi güdüdü. Burada da diqqətə çəkilən əsas məsələlərdən biri - uşaqların öz valideynləri və ya ətrafdakı digər insanların danışdıqlarından özlərinə müəyyən qəliblər – qrammatik qaydalar götürərək, onların əsasında indiyədək eşitmədikləri yeni cümlələr qurmaq bacarığına malik olmalarıdır. O, belə bir qənaətə gəlir ki, bir çox dillər, demək olar ki, eyni prinsiplər əsasında qurulmuşdur

Məs., ingilis, türk, çin və s. dillər. Dillərin qrammatik strukturları ortaq prinsiplərə əsaslanır.¹

N.Xomski bir qədər də irəli gedərək göstərir ki, bu prinsiplər o qədər spesifik və gözəçarpanlardır ki, çox güman ki, onlar bioloji xarakter daşıyırlar. Bu isə o deməkdir ki, onlar valideyndən uşağa genetik yolla ötürülürlər. Belə olduğu təqdirdə transformasyon dilçilik dilin dəqiq təsvirini və izahını verən ən mükəmməl nəzəriyyə hesab edilə bilər.

N.Xomskinin empirizm və rasionalizm haqqındakı fikirləri dilmənimsəmə ("*language acquisition*") mövzusu ilə bağlıdır. O tez-tez R.Dekart, Por-Royal məktəbi, Q.V.Laybnis və V.fon Humbolta istinad edir. N.Xomski insana "dilqavrama aləti" kimi baxır.² N.Xomskinin rasionalist fikirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- anadangəlmə ideya, prinsip və mexanizmlər mövcuddur;
- bu ideya, prinsip və mexanizmlər əldə olunan biliklərin formasını müəyyənləşdirir;
- anadangəlmə mexanizmi hərəkətə gətirmək üçün təcrübə və stimulyasiya lazımdır;

N.Xomski empirist nəzəriyyələri "boş, məlumat cəhətdən primitiv" adlandırır.³ Onun induksiya qarşı mübarizəsi də empirizmə qarşı münasibətindən irəli gəlir. O, induktiv metodları məhdud hesab edir.

N.Xomski isə transformasiyanı bir ifadə struktur ağacının digər ifadə struktur ağacını yaratdığı əməliyyat kimi dəyərləndirir. Bu əməliyyat transformasiya qaydalarının köməyi ilə həyata keçirilir. Sintaktik strukturlar arasında əlaqələri transformasiyalar vasitəsilə həyata keçirən qrammatikaya *transformasyon qrammatika* deyilir. N.Xomskinin ilkin nəzəriyyəsində deyilirdi ki, transformasyon qrammatikadakı transformasiya qanunlarının rolu dildə olan bütün cümlələri onların az sayda olan *nüvə* (Xomskinin sözü ilə "*kernel*") cümlələri ilə əlaqələndirməkdir.⁴

Dissertasiyanın "N.Xomski və onun linqvistik nəzəriyyəsi" adlanan III fəslində N.Xomskinin elmi yaradıcılığı ətraflı təhlil olunur, alimin ümumi və nəzəri dilçiliyə verdiyi töhfələr geniş şərh olunur. Onun ilk fundamental əsəri olan "Sintaktik strukturlar" kitabında 29 yaşlı gənc alim aşağıdakı yeni fikirləri söyləyir:

---

¹ Chomsky N. Syntactic Structures. The Hague: Mouton, 1957, 120 s.

² Chomsky N. Aspects of the Theory of Language. Cambridge: MIT Press. 1969, s. 47.

³ Yenə orada, s. 54.

⁴ Matthews P.H. Concise Dictionary of Linguistics. Oxford: 1978, s. 382.

• sintaktik struktur alt və üst qatdan ibarətdir. Üstdə olan struktur cümlənin fonetik, dərində olan struktur isə semantik reprezentasiyasıdır;

• dil anadangəlmə, genetik, bir növ şüuraltıdır;

• məhdud qrammatik qanun və şərtlər çərçivəsində insan qeyri-məhdud sayda cümlə qura bilər. Buraya indiyədək heç kəsin demədiyi və eşitmədiyi cümlələr də daxildir.

• uşaqlar dili inanılmaz sürətlə mənimsəyirlər. Buna səbəb beyində müəyyən qanunlara əsaslanan dili qavramaq və təhlil etmək üçün “universal dilmənimsəmə alətin” (LAD – Language Acquisition Device) mövcud olmasıdır;

• o, insanın dil bilgisini səriştə (kompetensiya), bu biliklərin praktik tətbiqinə isə performans adlandırır.

N.Xomski kompetensiya və performans anlayışlarının geniş təhlilini “Aspects”, “Rules and Representations” və “Knowledge of Language” əsərlərində vermişdir. Bu anlayışlar onun dilə fəlsəfi münasibətinin təcəssümüdür.

Səriştə dil daşıyıcısına öz ana dilində səliss danışmağa və bu dildə deyilənləri anlamağa imkan verən biliklər toplusu, performans isə bu linqvistik biliklərin fiziki təzahürüdür. Kompetensiya mücərrəd, performans isə konkret və fiziki xarakter daşıyır. Məs.: /*Mən vətənimə sevirəm*// cümləsini qura bilməyimiz və bu cümləni anlamağımız bizim linqvistik səriştəmizi, burada iştirak edən səslərin tələffüzü və ya bu cümlənin yazıda əks olunması isə performansımızın təcəssümüdür.¹

N. Xomskinin fikrinə görə, dilçiliyin vəzifəsi ideal danışan/dinləyən tərəfindən mənimsənilmiş və praktiki performans şəklində baş verən gizli qanunlar sistemini (*underlying system of rules*) müəyyənlişdirməkdir.

Bu dilçilik məktəbinin məqsədi azsaylı ümumi qrammatik qaydalar əsasında düzgün cümlə qurmaq imkanı verən qrammatika işləyib hazırlamaqdır. “Generativ” terminini dilçiliyə gətirən N.Xomski olmuşdur. Bu nəzəriyyə onun dilə sırf formal münasibətinin təcəssümüdür.² O, generativ dilçilik cərəyanının banisi və eləcə də hazırda dilçiliyin ən nüfuzlu siması və generativ dilçiliyin ən güclü təbliğatçısıdır. Generativ nəzəriyyəyə görə, qrammatika insan şüurunda anadangəlmə mexanizmə əsaslanır, bu alt strukturda özünü büruzə verir, daha sonra alt struktur

---

¹ Finch G., adı çəkilən əsəri, s. 26.

² Yenə orada, s. 99.

müxtəlif qrammatik proseslərlə (zaman uzlaşması, konstituentlərin sıralanması və s.) üst struktura transformasiya olunur.

Digər qrammatik nəzəriyyələr kimi, törəmə qrammatikasının öz spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Bunları qisaca aşağıdakı kimi cəmləşdirmək olar:

1) törəmə qrammatikası dildə olan “bütün və yalnız qrammatik cəhətdən düzgün olan cümlələri” qurmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

2) bu qrammatik qaydalar məhdud sayda olmalıdır.

3) bu qaydalar sonsuz sayda cümlə qurmaq imkanı verməlidir.

Buradan belə aydın olur ki, törəmə qrammatikası dilin yaradıcı olması ideyasından çıxış edir. Belə ki, bu qrammatikanın məqsədi dildə tamamilə yeni olan, indiyədək heç kəsin demədiyi və ya eşitmədiyi, bununla belə dilin daşıyıcısına tam aydın olan cümlə qurmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

4. Bu qrammatik qaydalar bir cümlə daxilində təkrarlanmaq (recursiveness) imkanına malik olmalıdır. Məs., aşağıdakı cümləyə diqqət yetirək:

/This is the dog that chased the cat //

(Bu, o pişiyin dalınca qaçan itdir.)

Bu cümlədəki “*that chased the cat*” komponentini əmələ gətirən qaydanı bir daha tətbiq etsək, aşağıdakı strukturu əldə etmək olar:

/This is the dog that chased the cat that ate the mouse...//

(Bu, siçanı yeyən pişiyin dalınca qaçan... itdir.)

5. Törəmə qrammatikasının əsas tərkib hissələrindən biri də onun üzdə oxşar struktura malik olan, lakin mənaca fərqlənən və ya əksinə üzdə fərqli olan, lakin eyni mənani verən cümlələr arasındakı qrammatik əlaqəni üzə çıxarmaq imkanına malik olması xüsusiyyətidir. N.Xomski bu əlaqəni alt və üst strukturlar adlandırır.¹

Üzdə fərqli olan, lakin eyni mənani daşıyan cümlələrə ingilis dilindəki məlum və məchul növ cümlələri misal gətirmək olar. Məs.:

a) */The dog chased the cat// (İt pişiyin dalınca qaçdı.)*

b) */The cat was chased by the dog// (Pişik it tərəfindən qovuldu.)*

Göründüyü kimi, həm (a), həm də (b) cümləsinin mənası eynidir. Digər misala diqqət yetirək:

a) */John is eager to please // (Con hamını razı salmaq arzusundadır.)*

b) */John is easy to please // (Conu razı salmaq asandır.)*

---

¹ Chomsky N. Current Issues in Linguistic Theory. Mouton: 1966.

Eyni sintaktik struktura malik olan bu iki cümlənin mənası tamamilə fərqlidir. Birinci cümlədə (a) /John/ hərəkətin subyekti, ikinci cümlədə isə obyekt vəzifəsində çıxış edir. Belə ki, birinci cümlədə Conun kimisə razı salmaq istəyindən söhbət gedirsə, ikinci cümlədə razı salınan /John/ özüdür. Beləliklə, aydın olur ki, üst qatda eyni struktura malik olan cümlələrin alt qatları müxtəlif ola bilər və qrammatika bu cür halları nəzərə almalıdır.

6. Törəmə qrammatikasının daha bir önəmli xüsusiyyəti onun ingilis dilində “*ambiguity*”, yəni çoxmənalılıq və ya məna çaşqınlığı hallarının aradan qaldırılması, bu kimi cümlələrin dəqiq qrammatik təsvirinin aşkar edilməsi məsələsi ilə bağlıdır. Məs., /*Annie whacked a man with an umbrella*// (Əni çətirlə kişini vurdu, yaxud Əni əlində çətir olan kişini vurdu) cümləsinin dərinədə olan strukturu müxtəlif ola bilər. Belə ki, bu cümlə aşağıdakı mənaları verə bilər:

- a) *Annie had an umbrella and she whacked a man with it.*
(Əninin əlində çətir var idi və o bu çətirlə kişini vurdu)
- b) *Annie whacked a man who happened to carry an umbrella.*
(Əni əlində çətir olan kişini vurdu)

Cümlələrlə yanaşı, bəzi ifadələrdə də bu kimi çoxmənalılıq hallarına rast gəlmək mümkündür: /*Old men and women*/ (yaşlı kişi və qadınlar) ifadəsi həm /*old men and old women*/ (yaşlı kişilər və yaşlı qadınlar), həm də /*women and old men*/ (qadınlar və yaşlı kişilər) mənalarını verə bilər.

Dissertasiyanın III fəslində N.Xomskinin “Sintaktik strukturlar”da linqvistik nəzəriyyə üçün təklif etdiyi 3 generativ qrammatika modeli müqayisəli şəkildə təsvir olunur. Burada qeyd olunur ki, transformasyon qrammatika bu modellərin içərisində ən əlverişlisidir.

N.Xomskinin irəli sürdüyü yeni fikirlər arasında həm linqvistik, həm də fəlsəfi mahiyyət daşıyan alt və üst strukturlar arasındakı bölgüdür. O, transformasyon-törəmə qrammatikanı aşağıdakı komponentlərə ayırır: 1) mərkəzi sintaktik komponent; 2) interpretativ komponent; 3) fonoloji komponent; 4) semantik komponent.¹

Semantik komponentə semantik cəhətdən interpretasiya edilən *alt struktur* və fonetik cəhətdən interpretasiya olunan *üst struktur* daxildir. Bu strukturları izah etmək üçün adlı mötərizələrdən (*labelled bracketing*) istifadə olunur. Bu mötərizələr cümləni elementlər sırasına bölür və bu elementləri müəyyən kateqoriyalara ayırır. Beləliklə, /*Mary likes John*// cümləsini aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik:

---

¹ N.Chomsky. Current Issues in Linguistic Theory. Mouton: 1966, s. 10.

(S(NP(N Mary)NP(VP(V likes)V(NP(N John)N)NP)VP)S

Bir cümlənin 2 alt strukturu ola bilər. Alt struktur vasitəsilə sübut etmək olur ki, bu cümlələrin nüvə cümlələri fərqlidir. "Dil və təfəkkür" əsərində N. Xomski bir cümlənin /A wise man is honest// alt və üst strukturlarını müqayisə edir.¹ Burada (a) alt struktur, (b) isə üst struktur göstərir.

a) S(NP(a man S(NP(man)NP VP(is wise)VP)S)NP VP(is honest)VP)S.

b) S(NP(a wise man)NP VP(is honest)VP)S.

Bu fəsildə N.Xomskinin universal qrammatika və dilin yaradıcı aspekti məsələlərinin geniş təhlili öz əksini tapmışdır. Universal qrammatika bütün dillər üçün eyni, ümumi olan qrammatik xüsusiyyətlərdir.² N.Xomski üçün bu xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi dilçilik elminin əsas məqsədini təşkil edir. Aşkar olunan ümumi linqvistik xüsusiyyətlər linqvistik universallar adlanır.

Tədqiqatın nəticə hissəsində aşağıdakı ümumiləşdirmələr aparılmışdır:

1. N.Xomski birmənalı şəkildə dilçilik elminin həddlərini genişləndirmiş, onu riyaziyyat, fizika, psixologiya və s. elm sahələrinin səviyyəsinə qaldıra bilmişdir.

2. N.Xomskinin alt və üst strukturlar, kompetensiya və performans, dilin yaradıcı və anadangəlmə olması, eləcə də törəmə qrammatika, transformasiyon dilçilik kimi yeni ideya və mülahizələri dilin araşdırılmasına marağın artmasına gətirib çıxarmışdır.

3. Törəmə qrammatika nəzəriyyəsinə görə, qrammatika elə bir alətdir ki, o, dilin yalnız qrammatik olan elementlər sırasını yaradır və heç bir qeyri-qrammatik elementlər sırası yaratmır.

4. N. Xomski linqvistik qrammatikaya münasibəti dəyişmiş, onu dil daşıyıcısının öyrəndiyi qaydalar toplusundan, daxili, anadangəlmə, genetik, əqli mexanizm səviyyəsinə qaldırmışdır. Bu ideyalar dillə şüuru birgə öyrənən psixolinqvistikanın sürətlə inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

¹ Chomsky N. Language and Mind. Cambridge Univ. Press, 3rd. ed., 2006, s. 29-30.

² Finch G. Adı çəkilən əsər, s. 127.

Dissertasiya ilə bağlı iddiaçının aşağıdakı tədqiqat işləri çap olunmuşdur:

1. “Noam Xomski dil təlimi haqqında” // Dilçiliyin və dillərin tədrisinin aktual problemləri. Beynəlxalq konfransın materialları. I hissə. Bakı, 2007, s. 98-104.
2. “Introducing: Chomsky”, J.Maher, Icon Books Ltd., 2004, 175 s. // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. 2008, V buraxılış, s. 39-43; // Azərbaycanca Xarici Dillər, 2008, № 1-2 (6), s. 108-111.
3. N.Xomskinin transformasyon-generativ qrammatika nəzəriyyəsinin əsas müddəaları // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. 2008, IV buraxılış, s. 9-15.
4. N. Xomskinin dilçilik təlimində dilin mənimsənilməsi məsələsi // Orta və ali məktəblərdə xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2008, s.55-60.
5. Катехизис лингвистической концепции Н.Хомского. Нəт-мüəllif: fil.e.d. prof. F.Y.Veysəlli // Dil və ədəbiyyat, 2008, 3 (7) buraxılış, s. 45-67.
6. Некоторые вопросы языковой теории Н.Хомского» // Молодой ученый. ежемесячный научный журнал. № 5, Чита, 2009, с.111-114.

ОСНОВЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ Н.ХОМСКОГО

Резюме

Настоящая диссертация содержит результаты исследования основополагающих идей лингвистической теории Ноама Хомского, который, по мнению многих лингвистов, совершил настоящую революцию в современном языкознании.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность и новизна работы, определяются объект, предмет, цели и задачи, стоящие перед диссертацией, излагаются значения, материал и методика исследования, а также положения, выносимые на защиту.

В первой главе под названием «Основные особенности лингвистики до Н.Хомского» описываются положения, имевшие место в лингвистике до появления трансформационной лингвистики. Здесь тщательному анализу подвергаются исходные положения структурной, дескриптивной лингвистики и глоссематики, причём указывается на их недостатки, выраженные прежде всего в их небрежном отношении к синтаксису.

Вторая глава называется «Кризис в лингвистике и новые течения». В ней автор стремится показать, что подлинно научное описание языка возможно с учетом психолингвистики, прагматики и семантики. Все эти аспекты не рассматривались комплексно, потому и наука о языке сильно отставала от современных требований. Н.Хомский впервые обратил внимание на то, что подлинная наука о языке обязана раскрыть механизм порождения предложений в языке, тем самым он создал новую, трансформационно-генеративную грамматику. Эти и другие компоненты получили дальнейшее развитие в третьей главе диссертации, которая называется «Н.Хомский и его лингвистическая теория». В ней предпринимается попытка раскрыть суть лингвистической теории этого выдающегося лингвиста современности, подчеркивая, что первоначально им разрабатывалась теория трансформации, а затем к ней прибавились новые элементы, учитывающие не только трансформации предложений, но и их генерацию, причём четко выделяются семантическая и формальная репрезентации, для адекватного описания которых он вводит термины глубинной и поверхностной структур.

В конце диссертации обобщаются выводы, к которым автор приходит в результате исследования.

Диссертация завершается списком литературы, включающим свыше ста наименований.

FOUNDATIONS OF NOAM CHOMSKY'S LINGUISTIC THEORY

Summary

The dissertation consists of an introduction, 3 chapters, final conclusion and bibliography.

The Introduction is devoted to the problems of novelty and significance of the topic as well as subject and object of the investigation and its theoretical and practical importance.

The first chapter, called "The main properties of the pre-chomskyan linguistics" deals with the main properties of the "pre-chomskyan" linguistics and its significance in formation of the transformational-generativ theory.

The second chapter, named "Linguistic crisis and the new trends in linguistics" represents "chomskyan" and "post-chomskyan" linguistics, such as psycholinguistics, pragmatics, transformational linguistics, case grammar and generative semantics. The main section in this chapter is the transformational linguistics.

The third chapter is called "N.Chomsky and his linguistic theory" and it gives a thorough analysis of N.Chomsky's linguistic theory. N.Chomsky is the most influential figure in XX century linguistics. He initiated the era of generative linguistics, in that he directed attention towards the rules which underlie a person's knowledge of his/her language. He draws distinction between the notions of competence and performance. The former is the ideal speaker-listener's knowledge of language, whereas the latter is the actual use of this knowledge.

Anoter important distinction is between deep and surface structures. According to N.Chomsky, there are two levels of syntactic structure of each sentence and these are linked together by transformational rules.

Transformational grammar has three major components: a syntactic component, a phonological component and a semantic component. However, it differs from other grammars in that the syntactic component is split into two components: the base and the transformational rules, also known as T-rules.

N.Chomsky also renewed the interest in language universals. Universal grammar shows his philosophical approach to language and takes its roots from the philosophical grammar of the XVII century, Port Royal grammar in particular.

The results of the research are described in the conclusion of the dissertation. The dissertation is supplemented with the list of bibliography.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

АЙНУР ГУСЕЙН ГЫЗЫ ВЕЙСАЛОВА

ОСНОВЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ Н.ХОМСКОГО

10.02.04 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук**

БАКУ – 2009